

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Для усунення негативних наслідків невиконання та неналежного виконання зобов'язань передбачається цивільно-правова відповідальність, яка є різновидом юридичної відповідальності. Необхідне чітке уявлення природи та умов застосування цивільно-правової відповідальності, без чого неможливе правильне застосування юридичних санкцій, без чого неможливо досягти мети цивільно-правової відповідальності.

Відповідно ролі і значенню принципу справедливості для врегулювання зобов'язальних правовідносин, його слід розглянути у співвідношенні із інститутом відповідальності. Узгодження цих двох категорій (принципу справедливості і відповідальності) дозволяє більш ефективно врегулювати зобов'язальні правовідносини в цілому.

Принцип справедливості в договірному праві регулює інститут відповідальності. Тут він сам ґрунтується на принципах юридичної відповідальності, є для них системоутворюючим принципом. До таких принципів слід віднести гуманізм, законність, рівність перед законом, право на захист. В. С. Нерсисянц [1, 57] і Синякіні [2, 527] називають такий принцип юридичної відповідальності, як обґрунтованість, розуміючи під цим терміном, по-перше, об'єктивне дослідження обставин справи, збирання та всебічну оцінку доказів, аргументованість; по-друге, встановлення певної міри покарання, стягнення, відшкодування збитків відповідно до критеріїв, встановлених законом.

В. С. Нерсисянц виокремлює також принцип правомірності, під яким розуміється співмірність юридичної відповідальності як особливого правового явища з усіма істотними властивостями та вимогами права, відображеними принципами формальної рівності.

Відповідальність у цивільному праві пов'язана із поняттям «санкції». О. Е. Лест визначає санкцію як засіб державного примусу до виконання (додержання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення [3, 23].

Разом із категорією «санкція» юридична відповідальність пов'язується з категорією «обов'язок». Наприклад, підкреслюється, що відповідальність слід вважати обов'язком, що примусово виконується, який вже існував раніше, або знову виник внаслідок правопорушення.

Відповідно до дотримання принципу справедливості, тобто адекватності відношення суб'єктів до цивільно-правових норм та обсягу здійснення та захисту їх цивільних прав, підставою цивільно-правової відповідальності слід вважати не будь-який обов'язок, а такий, що виник вже після порушення.

Внаслідок порушення виконання зобов'язання або невиконання зобов'язання виникають нові правовідносини — відносини відповідальності. Відносини відповідальності складаються із нового, додаткового обов'язку, що є вторин-

ним по відношенню до первинного обов'язку, не виконаного внаслідок правопорушення.

Істотними особливостями такого обов'язку є те, що, на відміну від звичайного обов'язку, сформульованого в законі або договорі, обов'язок-відповідальність покладається на порушника, він сформульований в санкції правової норми або в договорі — у тих його пунктах, де передбачено наслідки невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань [4, 328].

Цивільно-правова відповідальність як різновид санкції — це покладання на правопорушника оснований на законі неvigідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або у зміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового [5, 14].

Для розвитку цивільного обороту від його учасників вимагається належне виконання їх обов'язків. При порушенні цих обов'язків зазнає шкоди перш за все кредитор, а відповідно порушується система цивільного обороту, через що вона не досягає своєї мети і страждає суспільство в цілому.

Відповідальність настає, відповідно до Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), у разі порушення зобов'язання. Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (ст. 610 ЦК України). Але слід зауважити, що порушення прав та інтересів учасників зобов'язання може настати і з інших підстав. Нормами цивільного права регулюються не тільки діяльність або наслідки діяльності, але і бездіяльність. Протиправним може бути, наприклад, невиконання дій, вказаних в договорі (невиконання дій за договором про надання послуг, непостачання товару), а також дій, що не вказані в договорі (не передачі проданої речі).

Важлива роль у зобов'язальних відносинах відводиться принципу справедливості.

Окремим самостійним проявом принципу справедливості є регулювання бездіяльності. Відповідно до цього, порушенням є неутримання від здійснення дій, тому можливим є застосування санкцій та покладання на особу, що порушила зобов'язання, негативних майнових наслідків.

Підставами юридичної відповідальності є сукупність об'єкта, суб'єкта, об'єктивної сторони та суб'єктивної сторони. Першою з об'єктивних підстав відповідальності є наявність шкоди. Поняття шкоди ширше, ніж поняття збитків. Під збитками у відповідності зі ст. 22 ЦК України маються на увазі витрати, що зроблені кредитором, страта або пошкодження його майна, а також не отримані кредитором прибутки, які він отримав би, якби зобов'язання було виконане боржником. Але наявність збитків ще не дає підстави для застосування санкцій. Наприклад, уявімо ситуацію, коли продавець поставив частину товару неналежної якості. До подання претензії про поставку неякісного товару вся партія була знищена внаслідок пожежі, що виникла з не встановленої причини. Постає запитання: чи має нести постачальник перед покупцем відповідальність і в якій частині? Класична конструкція для відповіді на це запитання вимагає наявності протиправності і причинного зв'язку.

У конкретному правопорушенні наявність шкоди може бути в тій або іншій

формі, але наявність шкоди є обов'язковим елементом. З іншої сторони, в практичному застосуванні правила відшкодування шкоди приводить до наслідків навряд чи бажаним. Покладання на осіб відповідальності за кожне випадкове завдання шкоди перетворило б наше життя у сукупність випадковостей та значно обмежило б нашу свободу.

Можливим є завдання шкоди діяльністю, яка не є протиправною. Наприклад, правомірним буде завдання шкоди в стані крайньої необхідності. У цих випадках про правопорушення не йдеться. Під причинним зв'язком звичайно мають на увазі такий взаємозв'язок, що об'єктивно існує між явищами, при яких одне з них з необхідністю породжує інше. Але використання цього начала не виключає можливості та необхідності повсякчасних відступів з різних причин. Наприклад, збільшення відповідальності для утримувачів диких тварин, для власників автомобілів.

Найбільш яскравим прикладом порушення принципу застосування причинного зв'язку як підстави для відшкодування шкоди є відповідальність осіб, які позбавлені можливості розуміння — малолітніх дітей, а також божевільних. Відповідно до загального правила, всі ці особи не можуть відповідати за завдану ними шкоду; замість них відповідальність мають нести ті, хто має здійснювати над ними опіку та піклування; але якщо останні доведуть, що з їхнього боку не було ніякої необережності у нагляді, вони також звільняються від відповідальності. Завдані збитки в цьому випадку стягуються з того, хто завдав шкоду, але відповідно його заробітку, отриманих доходів. Суддя в цьому випадку враховує майнове положення відповідача. Тут ми можемо побачити конкретний приклад застосування принципу справедливості.

Разом із розглянутою ситуацією, у цивільному праві містяться окремі випадки розкладання відшкодування збитків на цілу групу разом із самим потерпілим. Наприклад, випадок морської аварії, коли під час плавання для рятування судна необхідним буде викинути за борт частину вантажу. В такому випадку вчинена шкода розділяється пропорційно на всіх, чий вантаж був на кораблі.

Таке правило отримало розвиток не тільки у галузі цивільного, але і торгового, і господарського права: на ідеї розкладання відповідальності ґрунтується весь інститут страхування, який набуває у сучасному житті все більшої популярності. Утворюючи солідарність та взаємодопомогу між особами, однаково зацікавленими, цей інститут гарантує кожне окреме з них від випадковостей, надаючи господарській діяльності більшої стійкості. Випадкова шкода, завдана окремій особі, можливо, стане для неї погИБельною, разом з тим розкладена між іншими може стати майже невідчутною.

Про таку ідею розкладання можна вести мову тільки при наявності загальної підстави — принципу справедливості.

Крім того, умовою цивільно-правової відповідальності є вина (провина). Провина, як умова відповідальності, прямо згадується у ст. 614 ЦК України «Вина, як підстава відповідальності за порушення зобов'язання, де сказано, що особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність лише за наявності вини, якщо інше не встановлено договором або законом».

Аналізуючи цю норму, можна зробити висновки, що із загального правила можуть бути зроблені винятки, встановлені як угодою сторін, так і законом. Прикладом такої ситуації є відповідальність за дії третіх осіб (тобто коли відсутня власна вина). Відповідно до ст. 618 ЦК України, у разі покладання виконання зобов'язання на третю особу, відповідальність за його невиконання або неналежне виконання несе сторона за договором, якщо договором або законом не встановлено відповідальність безпосередньо виконавця.

Таким чином, застосування заходів відповідальності при неповному, «усіченому» складі правопорушення за відсутності провини боржника, збитків кредитора можливе лише при застосуванні принципу справедливості.

У законодавстві України вперше була вказана справедливість як одна із загальних засад цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України). У ст. 509 ЦК України вказано, що зобов'язання має ґрунтуватись на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Найбільшої актуальності набуває принцип справедливості в умовах, коли сторони самостійно встановлюють правила своєї поведінки, тобто у договірних відносинах. Відповідно, принцип справедливості слід використовувати для захисту прав та інтересів суб'єктів зобов'язальних відносин, якщо ці права і інтереси були порушені у разі неналежного виконання або невиконання зобов'язання.

Із встановленої законодавцем необхідності враховувати принцип справедливості при укладанні зобов'язання виходить необхідність розгляду підстав для настання відповідальності у разі порушення принципу справедливості. Для цього слід вказати роль і значення принципу справедливості у зобов'язальних правовідносинах.

Законом передбачені умови настання негативних наслідків у разі порушення або неналежного виконання зобов'язання. Негативні наслідки, встановлені ЦК України знаходяться значною мірою у суперечності між собою. Законом передбачається існування припинення зобов'язання, крім належного виконання, іншими способами, але перелік їх в законі є вичерпним. Тому виникає необхідність у їхньому узгодженні з позиції співвідношення інституту відповідальності із принципом справедливості як основної ідеї права.

Література

1. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. — М., 1999.
2. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. П. И. Матузова, А. В. Малько. — М., 1997.
3. Лест О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). — М., 1981.
4. Цивільне і сімейне право України: Навч. посіб. — 2-ге вид., переробл. та допов. / За ред. С. О. Харитопова, А. І. Дрішлюка — Х.: Одиссей, 2003.
5. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву.